

РЕВИЗОРЛАР БӨЛҮҮ — ТЫВАДА ПРЕЗИДЕНТИНИН ЧАЛААНЫ-БИЛЕ

Март 13-те ТР-нің Президенті Ш. Д. Ооржак РФ-тиң Саналга палатасының 11 күүсиден тургустунган ревизорлар бөлүү-биле ужурашкан.

Ревизорлар бөлүүнү удурткучу Людмила Александровна Дьяконова Тыва Республиканын 2000 чылда бюджет күүселдерин кынап көөрү-биле аудитторлар чагаазын номчааш, Президентиниң хыналда акжылы чорударының дугайында чалааны дээш өөрүп четтиргенин илереткен.

Бо уудаа Саналга палатасы республиканың ажал-агыларын янзы-бүрү адырларын хынаар. Ылангыя социал адырнын чарыгдалдар сметазын, чеже хире акша алгаш чарыгаанын, Сонгу чүккө хамааржып турар черлерге чүккө сөөртүлгезинче чоруткан трансферт акшаландырышкынын, агроулет-пүрү, муниципалитет өөредилге черлеринин

бюджет акшаландырышкынын, ТР-нің Чазак аппаратының болгаш Дээди Хуралдың акша чарыгдалдарын, федералдык болгаш республика бюджетин чеп ажылап турарын хынаар.

ТР-нің Президентизи бодунуң чугаазынга, оон мурунда чылдарда РФ-тин Саналга палатасының келгеш, хыналда акжылының түнелинде илереттинген четтестер шийирлеттинген деп тайылбырын кылган.

Ол ышкаш Саналга палатасының ревизорлары ТР-нің Дээди Хуралының (парламентиниң) Даргазы Ш. В. Кара-оол-биле база ужурашкан.

Игорь ДАМДАК.

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 31 (16336)

2001 чылдың март 15, четверг

Ат салган шагы 19.00 Сапар өртөз 3 рубль.

ТӨЛЭЭЛКЧИЛЕР-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

ПРЕЗИДЕНТИНИН АЖЫЛ-АЛБАНЫ

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак март 12-де Чазак Бажылының хуралдар залында Тыва Республиканың чаа Конституциясынга Тыва Республиканың референдумун эрттирер талазы-биле хамаатыларның эгелекчи бөлүгүнүн төлээзи В. Б. Клоев-биле ужурашкан.

Президент В. Б. Клоевтен кандыг ажыл кылып турарын, бөлүк хамаатыларның эгелекчи бөлүгү Тыва Республиканың чаа Конституциясының төлөвилелине ТР-нің Конституция комиссиясының шийирлээнинден аңгыда, кандыг саналдарын кирип келгенин, оон сорулганын, чүгө ол үндөзилеттингенин сонугурап айттырган.

В. Б. Клоев юрист өртемниг, Кызыл кожунда сайгарлыкчы болуп ажылдап чоруун дыңнаткан. 25 кижиден тургустунган хамаатыларның бөлүгү ТР-нің Конституция комиссиясының ажылдап кылган төлөвилелинин чамдык чүүдериңге таарышпаандыгын элестеткен. Тыва Республиканың референдумунга кириер саналды

кирген. Ол болза ТР-нің Улут Хуралының депутаттарының санын кызырары, ТР-нің Президентизиниң албан-дужаалын хевээр арттырары болгаш еске-даа айтырылган болурун айткан. Кандыг сорулга-биле, чүгө ону үндөзилеп алгаш саналдап кирип турарын тайылбырлаарын кызытса-даа, орта чүгө чугаалап шыдааган.

Эвээш санныг бөлүк хамаатыларын саналдарын хой санныг сонгучулар канчаар үнөпөрүп, деткип турарын Президент айттырган.

Анаа база-ла ылаптыг хары бээр аргазы Вячеслав Клоевте чок болган. Чон ортузунга айтырыгын организастап чоруткан бис деп тура-даа, чеже санныг улустан айттырганын, олар кандыг

харыны бергенин чугаалаптар хире тодаргай сан-чугагайлары чок болган. Моон алгыра эвээш санныг бөлүк хамаатылар ону организастаанын илереп турар.

Шериг-оол Дизижинович сөс алгаш, Россия Федерациясының Президентизи В. В. Путинниң куртка чангыс аай эрге-хоойлуугу баазаны хандырар талазы-биле салган сорулгаларын шийирлээри-биле ТР-нің Конституция комиссиясы Тыва Республиканың чаа Конституциясының төлөвилелин Россия Федерациясының Конституциясынга болгаш федералдык хоойлужулдуга дүүштүр ажылдап кылганын В. Б. Клоевке тайылбырлап берген. ТР-нің Конституциясының төлөвилели РФ-тин Президентизиниң күрүнгенин Кол эрге-хоойлу эргелелинге, РФ-тин Шүүгү жамызынга, Топ сонугула комиссиясынга, РФ-тин Чазаканын чангында хоойлужулдуга болгаш эрге-хоой-

лук дүүштүрүп деңизер институтка юридиктиг экспертизаны баштай эрткен. Нийтизи-биле төлөвилелге бедик үнөлөшкенин алганын Президент чугаазынга демдегелээн. Россия Конституциясы-биле дүүшпөс элээн каш чүүдери илереткен, оларны Конституция комиссиясы эткен. Оон соонда база катап Россия Федерациясының Президентизиниң күрүнгенин Кол эрге-хоойлу эргелелинге, Россия Шүүгү жамызынга юридиктиг экспертизаны эрттирген, ычкан федералдык Конституцияга болгаш хоойлужулдуга дүүшпөс чүүлдер чок деп, санаанын Ш. Д. Ооржак айткан.

ТР-нің чаа Конституциясының төлөвилели сонгучулар ийи ай дургузунда сайгарып көргөн, анаа 56 муң ажыг кижик киришкен, 927 санал кирген. Ылангыя Президент эрге-дужаалын дүжүрерин республиканың сонгучуларының хой нуруузу

деткээнин Президент дыңнаткан. ТР-нің Конституциясының төлөвилелин республиканың "Шын", "Тувинская правда" солуннарынга 3 катап хой тиражыг кылдыр парлаан, ыччангаш бо чугула документ-биле өг-бүлө бурзуу ханы таньжар аргалык болган. Силерин Тыва Республиканың референдумунга кирип турар айтырылганын-биле сонгучулар таныш эвес, билбес-тир деп, Шериг-оол Дизижинович чугаазынга айткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ЧАЗААНДА

АКШАНЫ КАМГАЛАЛЫГ ЧАРЫГДААР

Тыва Республиканың Чазаканың март 13-те болган ээлчеглиг хуралына бир дугаарында 2001 чылдың бюджеттерин болгаш социал-экономикалык хөгжүлдеиниң баш бурунгаар көрдүнгөн сан-чугагайларын (прогнозын) түс чер бот-башкарылганын деңгелинге хүлээп алырының чоруп турарынын дугайында айтырыгын чугаалашкан.

ТР-нің Чазак Бажылының оракалчызы В. Ш. Оюн бо талазы-биле дыңнадыг кылган. Түс чер бот-башкарылганын 2001 чылда күрүнден берген акша-көпөк деткимчезин шын хуваап, чөптүг чарыгдары-биле бюджеттин чогуур үезинде тургузуп ап, бадылап турарын ол демдегелээн. Ындыг-даа болза Кызыл хоорай, дөрт кожун 2001 чылдың бюджетин мынчага чедир бадылап албаан. Кызыл, Ак-Довурак хоорайларын, кожуннарның чарыга дарагаларына кыска хуусаада муниципалдык бюджеттерин бадылаарын хандырарын, үндүрүг оонар баазаны калбартып тургаш, оон күсели-биле бодунун орулгазын өстүргөн чедип аларын, бюджет хөргөжиглерин шын ажылгаарына хыналданы күштөлдирерин

сүмелээн. Президент — Чазак Бажылы Ш. Д. Ооржак сөс алгаш, Кызыл хоорай, дөрт кожун 2001 чылдың бюджетин бадылап албаанын четтес деп санаан. Ону ботандырарын хынаар ужурул чамдык удурткучуларын четтес ажылдаанын шүгүмчүлээн. 2001 чылдың бюджетин бадылап албаан хоорайга, кожунга деткимче фондузунда көрдүнгөн акшаны бербесин ол саналаан.

Бо айтырыг талазы-биле Чазак хуралы протокол шийирин хүлээп алган.

"2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин дугайында" ТР-нің Хоойлузун күсүдир талазы-биле хемчеглер дугайында" илеткелди ТР-нің Сан-хөө амызының сайды М. К. Нурсат кылган. 2001 чылда республика бюджетин дугайында ТР-нің Хоойлузунда айткан бюджеттин орулга болгаш чарыгдал талазы-биле көрдүнгөн акша-көпөк Хоойлуга дүүштүр 2001 чылдың кварталдарынын аайы-биле чарып хувааганын илеткелчи Чазак кижикүнериңге дыңнаткан. Чарыгдалар акшаны, кирип алыр орулганы-даа ында айтканын езууга күсүдиринче чок кичээнгейни угландырган. Ылангыя бюджеттин орулгалыг кезин улгатырарынче онза сагышты салган.

Президент Ш. Д. Ооржак чугаалашкан айтырыгын түнелин үндүрүп тура, бо

чылдың бюджетиниң дугайында Хоойлуңу чогуур үезинде хүлээп алганын, ТР-нің Сан-хөө амызы бюджеттин орулга кирип алыр баазанын тывар аргалыг болгаш сөткөл ханышкыны-биле демдегелээн. Бо чугаалаштып турар хемчеглер республика бюджетин дугайында Хоойлуңу амыдырал ботандырарына улук ролду ойнаар, ямы бурзуу бодунуң коллегия хуралдарыга хемчеглерин күсүдир талазы-биле чугаалажырын ол чугула деп көргөн. Кол сорулга — орулгазын көүдөдир дээш чүгү кылырын тодарынын айткан. Бюджетте көрдүнгөн акшаны чөптүг, угаанын, камналгалыг чарыгдарын, ажылгаарын Президент чугаазында айткан, бюджет күсүдиринче хоойлу-дүрүм хажыдышкынын болдурбазын сагындырган.

Чугаалашкан айтырыгга хамаарышкан доктаалды хуралга хүлээп алган.

КУУСЕЛДЕ ХЫНАЛДАЗЫ

"Тыва Республиканың Президентизиниң сонугулаа мурунунуң ужуражылгаларынын үезинде кожуннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларын чурттагычларының берген чарыгдарын күсүдир талазы-биле хемчеглер дуга-

йында" Тыва Республиканың Чазак 1997 чылдың сентябрь 24-те № 448 доктаалды хүлээп алган.

Ук доктаалды күсүдир кайы хире чоруп турарын Чазак хуралына чугаалашкан.

Кожуннарның, Кызыл, Ак-Довурак хоорайларын чурттагычларынын берген 622 чарыгын күсүдирин доктаалды хемчеглеринде кирген. Оон иштинде 1997-2000 чылдарда 587 чарыгын күсүдирин айткан. Бо үенин дургузунда 352 чарыгын амыдырал ботандырган, азы 60 хуу болуп турар. 90 чарыгын чамдыктары күсүдиринген. 144 чарыгын күсүдирин шыдааган, ол болза нийти санның 23 хуузу болуп. Оон аңгыда 2001 чылдың дургузунда 35 чарыгын күсүдирин көрдүнгөн.

1997-2000 чылдарын иштинде сонгучуларын чарыгын езууга республика эмнелгелерин урулгарын кезер салбырын чаа дериг-хөргөк-селдер-биле дерзээн, Ак-Даш суурда фельдшер-акушер пунктун, "Чедер" курортун, хой кижиден тон даараар фабриканы болгаш республиканың өөредилге ямызын ажылдакчыларынга 143 болгаш 106 квартираларыг чурттап бажынын ажылгалга киирген. Оон аңгыда Аксы-Барлык суурда спорт залын, Ийи-Тал суурда клубту, Каа-Хем суурда 18 өг-бүлө чурттаар бажынын болгаш еске-даа чугула

объектилерни дужааган.

Одалга системаларын капитал септелгезин чорударына дуза чедирерин дилээ хой санныг чарыглар кирген, олар күсүдиринген. "Макаронлетпүр" күрүне бүдүрүлгезинге, "Тыва дагу-тү" комбинатка, пассажирлер аргыштыр талазы-биле транспорт бүдүрүлгелерге, өрттөн когаран өг-бүлөлөргө болгаш ескелерге-даа акша дузазын чедирген.

Тес-Хем кожунунун социал-экономикалык хөгжүлдеиниң дугайында айтырыгын Чазак хуралына чугаалашкан. Бай-Тайга кожунда Хемчик суму чарыгдарын тургустан.

Күсүдиринген чарыгларын амыдыралга ботандырарына федералдык, республика болгаш түс чер бюджеттеринден сан-хөө хөргөжиглери негетинин турар, ол чедипшес болуп келген. Ук чарыгларын күсүдирин болгаш ботан-ла хемчеглерин ап келген, моон сонгаар-даа чорудар.

Бо айтырыг талазы-биле доктаалды хурал хүлээп алган. Ында сонгучуларын хой чарыгларын күсүдирин шыдаагын турар яамалар, ведомстволар, кожуннар оларны күсүдир дээш шийирлелге хемчеглерин аларын айткан.

ТР-нің Чазак хуралына нийтизи-биле чээрби ажыг айтырыгын чугаалашкан, чогуур доктаалдарын хүлээп алган.

Алам-оол ХЕРТЕК.

ТР-нің Төп сонугула комиссиясында

Март 14-те Тыва Республиканың Төп сонугула комиссиясы Тыва Республиканың Конституциясының төлөвилелин бирги эгезиниң талазы-биле Тыва Республиканың референдумун эрттирер дугайында ээлчеглиг хуралын эрттирген.

"Тыва Республиканың референдумун дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунга ескерилгелер болгаш немелдер дугайында" айтырыгын комиссияның кижикүнери сайгарып көргөн, Тыва Республиканың референдум дугайында Хоойлузу федералдык хоойлуга дүүшпөс турар деп көргөш, федералдык хоойлууду удуртулга кылдыр хүлээп алырын шийирлээ.

"Хамаатыларын инициатива бөлүүнү (К. Николаеваның) Тыва Республиканың

Конституция төлөвилелин бирги эгезинге хамаарыштыр эдилгелер хүлээп алыр дугайында" деп айтырыгын комиссия база катап сайгарып, чогуур эдилгелерин кылгаш, ТР-нің парламентизинче кириер деп доктаалды хүлээп алган. Бир эвес бо айтырыг юридиктиг экспертизаны эрткеш, хоойлуудулга дүжүр болза, парламент түнелин үндүргөш, эгелекчи бөлүктү бүртүкөп болуп.

Ол ышкаш ТР-нің Төп сонугула комиссиясы республиканың "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарынын арыларына март 18-тен эгелеп Тыва Республиканың референдумунга хамаарыштыр агитация акжылы чорудары-биле телевизор чок парадла шөлдерин бээрин хуралга чугаалашкан, чангыс үн-биле бадылаан.

Давид ДАМДАК.

КАМГАЛАКЧЫЛАРГА ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Бо неделянын вторникте Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак Чазак хуралына Буйбин артка болган көшке адаанче кирген кижилерин болгаш машина-техниканы камгалал алырына киришкен кижилерин шааннап-мактаары-биле документтерин белекээр айтканын берген.

Оларның аразында — Нийти ажылгалдын автомобиль оруктар эгелелин начальниги С. С. Санаа, ТР-нің Чазак Бажылынын оракалчызы В. Н. Николаева, Танзыйбай орук-септелгедугу устастогунун ажылдакчылары Н. М. Гладков, С. Ю. Никитин, А. Н. Минаев, В. И. Махендов, Ю. Н. Рукун, Хамааты камгалал болгаш онза болушуктар хөргөжиглери талазы-биле комитеттин даргазы В. Т. Сириин, Отулар чүүл, энергетика болгаш транспорт яамызынын сайды Н. О. Данзы, ОШАЧКИ-ниң инспектору биче лейтенант Р. Н. Синатулов, республиканың Хайгаарал-камгалал албанынын камгалалчылар Б. И. Кошдауров, М. Д. Монгуш, И. А. Елсукор, М. М. Шеполов, С. Г. Алевкин, Г. Г. Алевкин, А. Б. Малишев, Д. В. Стрелков, Е. И. Кабибуллинов олар бар. Онза

байдал дугайында дыңнадыг келген соонда, оларның камгалал акжылынын ачызында арт кырынга доранан акжыл эгелээн. Бар кижилерин болгаш техниканы ажыкче хаара туткан, ашталга талазы-биле ажылдарын хандырарына 17 тонна дизелди оттулар чүүлү сөөртүп эккелген. Сонгаарлаттыкмас медицина болгаш аш-чөм дузазын көргүзөр пункттар организастаттыган. Чартык хонук хире үе дургузунда улук хар көшкери ашаттыганын, хөртүк адаандан 45 ажыг машинаны ужулган.

ТР-нің Чазаканын чангында В. Н. Николаева удурткан онза байдалдар талазы-биле комиссия — камгалал ажылдар штавы чиге болгаш тода ажылдаарга-даа, когарал чок болбаан.

— Организастыг ажылдап тургаш, бо берге байдалды

чайлааштыр аргалык болган бис — деп, Онза болушуктар комитетиниң даргазы боттарының ажылдакчыларының акжылынын ыччаар үнелээш.

Валентина Николаеваның сөзү-биле алгыра, байдал баштай бөдүүн эвес болган. Орукчуларын турган чери-биле харылаа чок турган. Бирээде ол. Ийде, көшкө баранын хунунда арт кыры боранын турган, диспетчерлер ынаар камгалалчылар, эчмилер, эм аймаан болгаш еске-даа чүүлдерин чедирер кылдыр вертолёттар чорударында ойталааннар.

Ш. Д. Ооржактың айтышкыны-биле алгыра, анаа өлген Андрей Спосаревтүң болгаш Олег Шагуновтун өг-бүлелеринге база каражандан Чойгаана Сарыгларга материалдыг дуза көргүстүнгөн турар.

Бистик чорр.

НЕГЕЛЕДЕ, ТУРУШ — ЧАА, А НАЙЫРАА...

Тыва Республиканың Чазаканың структуралык ескерилгелерден, эрге-чагыргада чаа албан-дужаалдар немелеш, харын-даа анык, чаа үзөл-бодалдыг, экономиканы бурунгаар көрүп, республиканың келер үеи дээш ажылдаккап чоруур удурткучуларын ажылдап турарына кижикүнериңге аргажок. Оларның бирээзинге чөөкчү чаа Дээди Хуралдың депутаттарының Чазак Бажылының социал айтырылгаларына-биле оракалчызына хой үн-биле бадылааны (чангыс кижикүнер болган) Чыгыш Чыгыш-Доржусевиң Ондар хамааржыр. Ам оон бистик корреспонденттериниң айтырылгына харызын парладыгыс.

— Силериниң моон мурунда ээлеп турган культу сайдыгы эрге-дужааларга көрдөп турар улус хой бе?

— Амдызында 7 кижик.

— Культурга дыка үр сайыт болуп келдиңер, чүү-даа чүүл үр-түнелиңер болуп болбай.

— Ийе, 1988 чылда оракалчылап ажылдаш, бир чыл болгаш сайыттың хүлээлгенин күсүдир эгелээн мен. Чажыргаш канчаар, кончук эки үелер турду. Акша-мөңгүнү чедир шигээлп шыдааган, ол-бо чарып, культура черлерин боттарыныс харылап, хой материал-техника база черлерин тургузуп, багай эвес ажылдарын чорудуп турдуус. Кажан эде тургустунушкун тозан чылдарда эгелээде, республикага национал айтырыг чидгилеп турар үеде (Сүт-Хөлге, Хову-Аксинга үймээн-нер) культура ажылдакчылары чон ортузунга улук ажылдарын чорудуп турган. Ылангыя тыя интеллигентиниң ортузунга кадрлар айтырыгын шыңгыы тургузуп турган бис. Кандыг-даа ажылды кылдыр, социал, культура айтырыгларын кол эзек болдурар болган соонда, Сибириниң театраларын чалап, найырларын фестивалдарын эрттирп турдуус.

Ол үелерде республикада дашкаар дээди өөредилге черлеринче тыя оолдар, уругтар өөредип чорударыг даа берге алгаш турган. Чүте дие бистик республика дугайында хол-меге материалдар төп солунгарга үнүп турган. Ол бүтүгү чарыгдары-биле өөредилге черлеринге бот-боттарыныс барып, керээлери чарып, шынын чугаалап чедип турдуус. 1992 чылда Санкт-Петербурттун, Улан-Удэниң культура институттары-биле чугаалажып, тыя оолдар, уругларын чорудуп, доостурп алдымыс. Оон соонда Улан-Удэниң культура институтунун салбырын Кызылда ажылдап алганымыс база бистик ол ажылыныстың түнели деп көөр апар.

Ол үеде көдөз культура албан-черлерин чаргыра черлеринге берипкен турган, а чаргыра черлери акшаландырышкынын чогуна сыйлашпалгаш, акжылы хоозурадып, одалга системаларын доугуруп, хумагалал чок ажылдап туруп бээрге, бис үе чеже-даа берге болза, культура черлерин хабгайып, бүгү-ле аргаларын ажылдап, чоңуң культурулгу өздүлгезин бердиргенге бүгү күштү улап ажылдап турдуус. Амгы үеде хагдыгын культура чери чок, 570 ажыг культура албан черлери ажылдап турар. Каа-Хем, Кызыл, Улут-Хем кожуннарда өрттөнгөн 4 клубтарын ажылгалга киирген. А Суг-Аксинаның клубун Чазактың "Көдээниң социал байдалы" деп 2004 чылга чедир программанында киирген.

— Культурга ажылдакчыларының социал байдалы дугайында чүгү чугаалап болуп Силер?

— Ажылдап келген үемден бээр кол-ла чугула деп санап чоруур айтырымы: кадрлар, социал байдал, материал-техниктиг бааза. Кадрлар талазы-биле үстүндө база кыскасы чугааладып, культура ажылдакчыларын уран чүүл үчилтешинде, республикада дашкаар хоорайларда белектер турар бис. Республиккада 30 уран чүүл школалары ажылдап турар.

Культура ажылдакчыларының социал байдалын эки-жидер ажылдап база тургустунуп турган деп идегел-биле

чугаалап болуп мен. Баштайгы үеде 75 квартираны салып алыр аргалык болдуус, хоочуннарга, эзүп олурар аныктарга берген бис. 1995-99 чылдарда боттарыныстың хире-шааы-биле 15 хире квартираны, а оон соонда 6 квартираны культура ажылдакчыларына бердик.

Уран чүүл үчилтешинде бистик яамының доктаалканы дүрүмүн езуугаар стипендиаттарын чылдың демдегелеп турар. Эртем-билин бедилдип алыры-биле даштыкы чурттарга бөлүктөрүн чорудуп турарымыс чангыс алгаш.

Культура албан черлериниң баазанын экижидер сорулга-биле 1994 чылга чедир клубтарга, культура одагаларына сцена дериг-хөргөкселдерин, машина-балгаты салып берип, харындаа акша-тегерикти чедир шигээлп чадап турдуус. 1995-99 чылдарда "балдыр" баксыраан, чаа чүүл салып алыр хамаанчкык, ажылдакчыларымыс ай-айы-биле шалың акшааын албайн турду, минир апар. Эрткен чылдан бээр чүтүртээткен, ыччалза-даа билбес эвес силер, культура ажылдакчыларынын шалыны эң-не кудукту деп. Ыччалза-даа олар кажан-даа ундаравас улус дээрзин чугаалап каан.

— Түрмизин сайзырадып эгелеп, даштыкы туристерни эккеп турдунар...

— Кандыг-даа чаа чүүлү кылдыр, бирги мөөң акша, капитал турар апар. Туризмни республикага сайзырадыры-биле Германиядан 45 муң долларын биске бээр деп турган, ыччалза-даа 1995 чылда Чечен дайыны эгелей бээрге, Турция, Австрия база Германияның ол акшаларын бербейн барган. Оон соонда туризм баазаларын спорткомитетке эгилдип берген бис. РФ-тин туризм чери биске лицензия (чөпшөөр бижик) бербей турарында ол ааа база-ла хөгжүлдө албайн барган. Амгы үеде туризмни ТР-нің Экономика яамызында кадып каан. Ол черле чөптүг боор, экономиканы сайзырадырынын улук адырында болганда туризм бистик республикага сайзырап, акша-көпөккөт ажылдап ап турар апарыныс магатчок.

Улут-Хем кежир хендирден шыгөң көвүртү, Тывада бар аң-меңи туткан зоопаркты туристер көрүп чедип кээп турарына бүзүрээр апар.

— Чүгү "Чедир кылбаан мен" деп бодап арттырар.

— Ону-мону чедир азы четтес кылган мен деп дорт чугаалап шыдаам мен. Чүте дие культура дээрге делгем айттырып, удурткучу бурзуу-түң артында хой коллективтер, хой кижилер, хой салым-чол. Ыччалза-даа мээң бодалым-биле улук салгылашыстың чогаалчыларына, композиторларына, артистеринге, даш чоңукчуларга, бот-тывынгылар артистеринге чедир амгы үеде аныктар ортузунда өздүлде чок деп бодап чоруур мен. Кенден-биле, Чыргач-оол, Сарыг-оол, В. Көк-оол, Муңзуктар, Чериз дээр хевирлиг уран талантыгыларымыс ышкаш, оларны деннелинге чедир чогадыкчы ажылдап чоруурлар чок. Ийе, музыка бижик чоруурлар хой, эки-дир, ыччалза-даа алар Европа, Америка чурттарынын аялгаларын өттүнер, анаа дөмөй-лежиксээр боор-дур, чангыс сөс-биле чугаалаарга, думчуунда ырадыр көрбөй ажылдап турар.

Кижиге "аас-кежиктиг бол" дээр эвээш. Чүте дие "аас-кежик" хой уткалыг сөс. Бо уудаа Чазак Бажылынын оракалчызы Ч. Ч. Д. Ондар биле чугаалажып олурувуста, ол хой чылдарда ажылдап чоруп улук артистерин, чогаалчыларын, даш чоңукчуларын, чурукчуларын хой-биле адап, оларны-биле бир дем ажылдап чоронаарыныс чоргаарланып, аас-кежиктиг болганын илеретти. Ч. Ондар бо хүнерде оларның берген арга-дуржуглазын улам чалгын кылгаш, депши ажылдап берген. Негеледе, туруш — чаа, а калы ажылдап чораш эш-өөрү-биле найыр улум быжыгар дээрзинге бүтүрээр апар.

Светлана МОНТУШ чугаалашкан.

Тыва Республиканың Президентизиниң 2001 чылдың март 13-те № 873 Чарыгын езууга Тыва Республик

ЧЕР — ЧЕМГЕРИКЧИВИС

Чер албанындан Күрүне комитетинге чедир

БЕЛЕН ЭВЕС ОРУКТУ ЭРТИВИС

2000 чылдың июльда Россия Федерациязының Чер политиказының талазы-биле күрүне комитети — Россияның Күрүнениң Кол чер тургузуунун ведомствозу тургустунганындан бээр 10 чыл болган юбилейин демдегеп эрттирген. Тыва Республикага ТР-ниң Чер курла-

вырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне комитети 1991 чылдың февраль 20-де тургустунган. Оон бээр комитет 10 чыл, а Тыва Автономнуг область турда, чер тургузуунун албаны деп килдискке эге таваан салганындан бээр 55 чыл оюн демдегеп турар.

Республиканың чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне органы бодарап тургустунуп турар үезинде белен эвес төөгүнү чурттап эрткен. Чүп дээрже 1945 чылда Тыва Автономнуг область турда, көдээ ажил-агый эргелелинге чер тургузуу болгаш тарылга ээлчештирилгези деп килдиск тургустунган. Оон-биле чергелештир кожуннарга чер тургузуунун отрядтарын тургустулаан. Аңаа мал ажылының болгаш чер болбаа-зыралдыгының талазы-биле боттарында бажылаттынган одар-белчирлел, ситен шөлдү эштежилгелер тургустунган. Оларның кызыгаарын тус-тус хемчээп, доктадып каан.

1961 чылда Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызынга чер ажылга болгаш чер тургузуу деп аттыг килдисти тургустунган. Оон соонда Тываның керээз өзүгүр деп чер тургузуунун экспедициязын тургустунган, чоорту ол шинчилел экспедициязы кылдыр эде адаттынган. А 1973 чылда Тываның шинчилел экспедициязы баштай “Росгипрозем” институтунун Тывада

салбыры, оон соонда 1975 чылда “ВостсибНИИпроект” деп Чөөн Сибириниң эртем-шинчилел институтунун Тывада салбыры кылдыр эде организастаттынган.

1989 чылда Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының чер ажылга болгаш чер тургузуу деп килдизин Тыва АССР-ниң күрүнениң Көдээ ажил-агый албанының эргелели, а оон соонда ону 1991 чылда — Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун күрүне комитети деп эде адаан.

Ук албан чериниң узун орукту эрткеш, доктаамал кылдыр тургустунуп алырынга хей күжүң болгаш билин кирген күш-ажылдың хоочунары эвээш эвес. Оларга Р. Ф. Харитонованы, И. П. Пошележниковны, В. А. Радченко, Е. К. Колесову, И. И. Дидурну, В. А. Улановту, В. М. Уварованы, Ю. Г. Полуляхты, Г. И. Штейнборну, Н. Ф. Бакулини, О. В. Вотякованы, А. Г. Гордилованы, А. Т. Шабалини чоргарал-биле адап болур.

ТР-ниң Чер комитети Россия Федерациязының чер

кадастрының девискээр органы ышкаш 16 кожунда болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларда чер комитеттерин аңгылап тургустунган. Олар Тыва Республиканың болгаш Россия Федерациязының хоойлудурумнерин удуртулга болдурга, тус чер бот-башкарылга органнары, организациялар база чурттакчы чон-биле быжыг харылзааны тудуп, белен эвес ажилды өй-шаанда организастыг чорудуп турар.

Эрткен үениң дургузунда Күрүнениң чер комитети “Күрүнениң чер кадастрының дугайында”, “Чер тургузуунун дугайында”, “Чер дээш төлө-вир дугайында”, “Көдээ ажил-агыйның ажылга болгаш черлериниң дугайында” дээш, еске-даа Тыва Республиканың хоойлуларын ажилдап кылгаш, хүлээп алган. База ол ышкаш Тыва Республиканың Чазаның тускай доктаалын езугаар “2000-2003 чылдарда Тыва Республикага чер реформазын хөгжүдериниң дугайында” регионалдык программаны хүлээп алган. Ук программаны боттандыры-биле барык кожун бүрүзүнде боттарының программалары

хүлээп алдынган. Россияның болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дурмнери-биле чергелештир Тыва Республикага чер реформазын чоруткан.

Республиканың чер комитети чер дээш төлөвир база черни арендап ажылгап турар кижилериниң даңзын тургузар болгаш ону организастаар талазы-биле ажилды быжыг харылзааны тудуп, белен эвес ажилды өй-шаанда организастыг чорудуп турар. Черни тускай сорулгалыг ажылгаары-биле алгаш, оон ажыын чедир көрбейн, ону дедир хавыртып турарлары эвээш эвес. Ажылгаарында турар чер участоктарын дедир хавыртып, дараазында катал эде үлөпгө кылыры-биле артыкшылыг чер фондун тургузар чоруктар бистин ажылгаары таваржып турар. Бо айтыр талазы-биле хоорай, кожуннарның чер комитеттери хайгааралды күш-тедирип, алган шөлүңгө харысалгалыг болуру-биле шынгын контрольду тудуп турар.

Чер шимчeves өңчүнүң кол хевирин тургузуу турда болза, ол чүгө будурулгениң черкесел эвес, а Россияның чер кадастрының федералдыг албаны тургусту-

шаан, күрүнениң демейлешкек үчүт-системазынга негелдеп чутула стратегия курлавыр болуп турар. Ол демейлешкек үчүт-медээлиг система черни чөп ажылгаарының болгаш оң планнашкынын хандыраарыңа кол утлангышкыны салып турар. Оон санынча база үш кол сорулгалыг Күрүнениң чер кадастры кирген.

Күрүнениң чер кадастрының бир дугаар болгаш эң кол сорулгалы — шимчeves өңчүнү чаңгыс аай кылдыр демейлештирери. Мында шимчeves өңчүнү деп чүгө ыңча дээрли дээрже, шимчeves өңчүнүң системазы — чер, арга-арыг, казымал байлактар болгаш еске-даа чүүлдер хамааржыр. Шимчeves өңчүнү чаңгыс аай кылдыр демейлештирери дээрже-ле, алы-зында-ла ук өңчүгө эргени маадлыаары болур.

Ийги сорулгалы — оң (өңчүнүң азы черни) шөлүн тодаралдыры, база үшкү болгаш эң сөөлү сорулгалы — кадастр дугаарын тыгызкан соонда, негелдени күсүдери. Ынчангаш Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун тала-

зы-биле күрүне комитетиниң кол сорулгалары болгаш күсүдир хүлээлгелери ыңдыг болуп турар.

“Күрүнениң чер кадастрын чорударда автоматчыдылга системазын тургузары” деп Федералдыг программа-биле чергелештир 2000 чылдың сентябрыда Федералдыг күрүне албанының Тыва Республикада “Черни кадастр палатаның кол сорулгалы — карталар чуртуур, черниң бир дугаар үчүлүп кылдыр болгаш еске-даа техникага ажилдары чорудар.

Бистин республикада үчүт кирген чер фондунун хемчээли 16,9 млн. гектарга деежир, ол 7 чер категорияларында үлөтүнген. Оларның эң-не улугу арга-арыг фондун хамааржыр болгаш республиканың нийти шөлүнүң 64,5 хуузу ол фонд ээлеп турар. Көдээ ажил-агый будурулгезинге хергелээр черлерниң хемчээли 2,8 млн. гектарга оонажыр азы нийти шөлүн 16,8 хуузу ээлеп турар. 2000 чылда бо категория черлерин 330,3 муң гектарга кызырылган, оларның 305,6 муң гектарын кү-

рүнениң чер курлавырыңа шилчиген.

Республикада 4 арат ажил-агыйларының ассоциациялары, 5 көдээ ажил-агый каттыжышкынары, 8 колхоз, 42 көдээ ажил-агыйның будурулгө кооперативтери, 16 коллективтиг будурулгелер, 27 совхоз бар.

Эрткен чылын бо болгаш еске-даа черлериниң инвентаризациязын кылган. Ону чорударының кол сорулгалы болза, күрүнениң чер кадастрын чорударыңа, черни ээлээринге, ажилгаарыңа база хөлөзүлгезинге эргелери будурулгезинге база чер дээш төлөвирни чурумчударыңа утланган.

Чурттакчылыг черлерниң шөлдериниң ончалыгың кол сорулгаларының бирээзинге чурттакчылыг черлериниң девискээринде бүгү-ле чер ээлечилерин, чер эдилечилерин тодаралдып тывары болгаш будурулгези хамааржыр. Ончалал ажилының үезинде чер участоктарының нийти шөлдерин база оларның кызыгаарын, ажылгаарын майн турар, сорулгалыңа дүүшпес кылдыр ажылгаарыңа турар чер участоктарын, чурттакчылыг черлер-

ниң кызыгаарын тодаралдып доктадып турар.

Республикага чер политиказын чорутканы база чер харылзааларын таарыштырганы чурттакчылыг черлерниң черни чөп ажылгаарыңа идигни берген. Оон түннелинде республикада 52425 гектүле дузалал ажил-агыйын 59,9 муң гектарда тургустунган, оон иштинден тарылга шөлү 5,3 муң гектарны ээлеп турар. Хоорай черде чурттакчыларның көвей кези боттарыңа орулга кийрери-биле картофельди, ногааны тарып ал, огород, сад ажылыңа хаара туттунган.

Нийтизи-биле Тыва Республиканың чурттакчы чону черни түр када, арендага болгаш назыда эдилээр-биле ажилдап турар болганындан ол күрүне өңчүңгө хамааржыр. Оон түннелинде чоңуң ызыгуур салгалын дамып, назында эдилээр-биле болгаш хунунда ажылгаарыңа 301 муң гектарны, арендага 56,9 муң гектарны берген.

Хемер-оол КУУЛАР, Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрүне комитетиниң даргазы.

ХИНВИС ТУДУШ

Иван Порфирьевич Пошележников — Тыва Республиканың Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун күрүне комитетинде чер политиказының талазы-биле килдистиң кол специалисти, “Россияның алдарлыг чер тургустунганы” деп хөрөк демдээниң эдилекчизи, Тыва Республиканың “ХХ чүс чылдың шылтааранга юбилери” деп күрүне номунче кирген, көдээ ажил-агый талазы-биле номинацияның төлөкчизи.

Байырлал будурулгезинде оон-биле укжаржып, каш сөстү солчур аргалыг болган мен. Ам хоочунун чутааңыңдан энне кысказы-биле бөгүңү үндүрүлгезин кийрим.

— Республиканың Чер комитетиниң бөгүнде кыл-чорудар сорулгалы — Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаның чер политиказын амыдыралга боттандыраары. Бо дээрже эң-не нарын болгаш чидиг, харын-даа харысалга оонажыр айтырар.

Мээң күш-ажылчы баштайгы базымым 1965 чылда эгелээн. Ынчан Тываның чер тургузулгуг экспедициязының барыын талакы отрядының составыңга турган мен. А чер тургузуунун талазы-биле кончук чымштыг ажил 1969 чылда эгелеп турган үези ол-ла болгай.

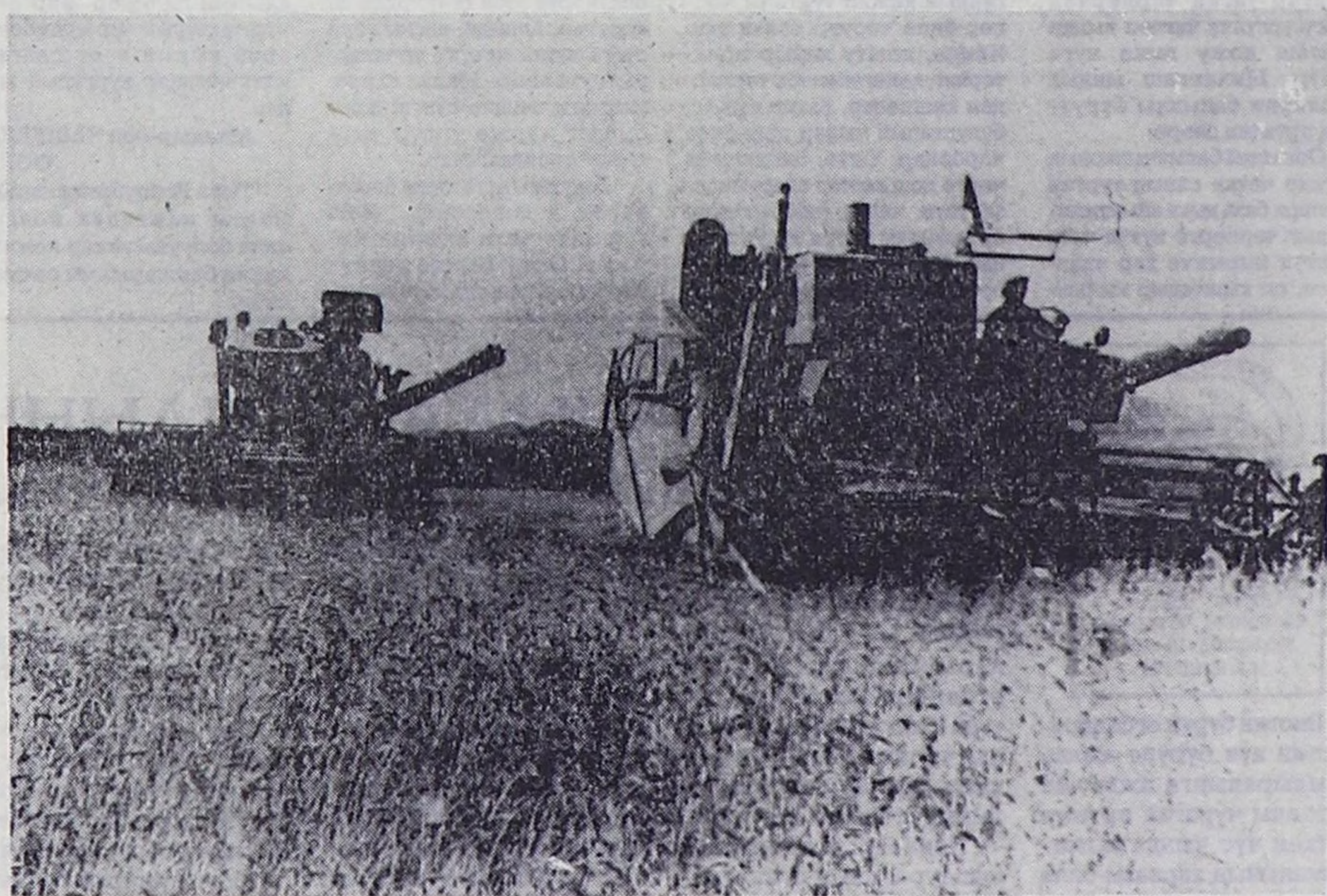
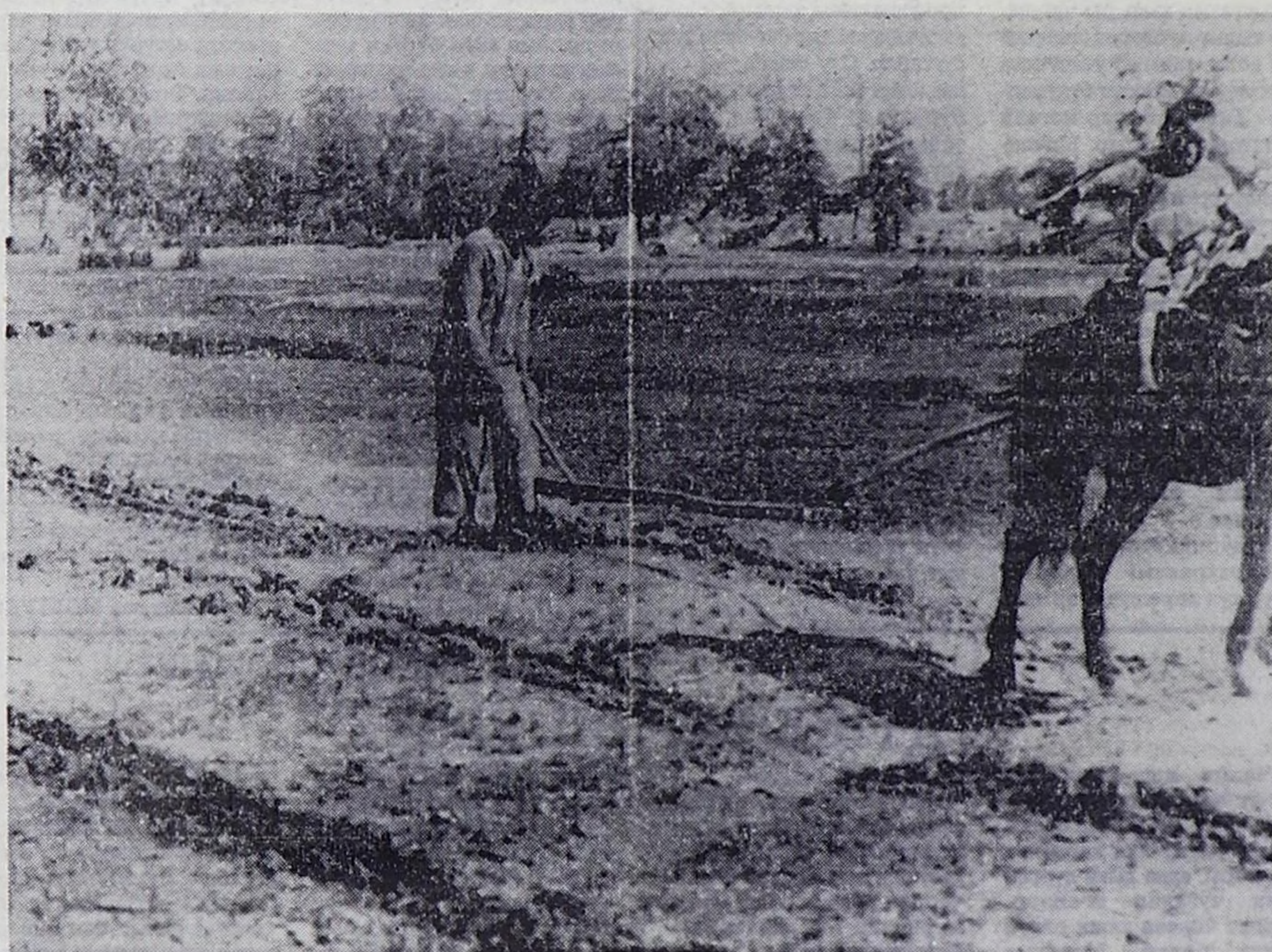
Чурттакчылыг черлерниң девискээрин картага чуруп көргүзөр, черниң топографиятын шинчилелиниң чуруктарын кырындан самолеттуг тырттырып кылып турган үези. 1:25000 масштабтыг картаны тургустуш, оон шөлүн, хөзүнүн ботаниктиг шинчилелин болгаш ажил-агыйлар аразының чериниң тургузуун белеткээр ажилдар кидин түлүк чоруттунуп турган үези чүве. Ынчаарда 60 ажыг совхозка иштиги ажил-агыйның чер тургузуунун төлөвилели тургустунган, ол ышкаш республиканың чер курлавырларының ажылгалын чорударының болгаш хатерозиязының салдарындан сойлул чоруткан черлерге камгалал ажилдарының схемазы тургустунган.

Ынчангы үени бодап келгеш, амгы үе-биле деңизерге, дыка-ла ылгалдыгдыр. Техниктиг дериг-херексел сайзыраан, карта-схемаларны чуруп көргүскени өңүг, чараш, черле көрүштүг болгаш оон дыка хей чүвени билеп ал болур.

Үе-биле кады амыдырал хөгжүп, дээди эртемниг кадрлар немежилп турар, сөөлгү үеде специалистерни билин бедидип, тускай курстарже чорудуп турары өөрүнчүг.

Ол үеде кады ажилдап чораан өөрлеримден А. Д. Есипов “Россияның хүндүлүг чер тургустунганы” деп хөрөк демдээниң төлөпиг болганы өөрүнчүг-дүр. Бола коллективимде ам-даа кады ажилдап чоруурум В. М. Уварова көдээ ажил-агыйның алдарлыг ажилдакчызы деп үнелелди алган.

Барык үжен ажыг чылдарның дургузунда мээң ажил-ижими үнелеп, алдар-атка, шаңнал-макталга чедирип турарыңа коллективимге бүгү-ле тала-биле четтиргенимни илередир-дир мен. Ынчангаш бөгүңү бистин бо байырлалың дээрже-ле, чүгө бистин эвес, а бүгү-ле чер ажилдакчыларының, чер-биле харылзаалыг, черге хамаарылгалыг кижилерниң байырлалы болур. Канчаарга-даа чер-биле чарлыр, оон салдынар ужуруус чок, чүгө дизе чер-биле хинвис тудуш болгай.

САН-ФАКТЫЛАР

- 1945 чылда мал ажылының болгаш чер болбаа-зыралдыгының талазы-биле эштежилгелер тургустунган.
- 1973 чылда колхозтарга болгаш совхозтарга черни назында эдилээр-биле күрүне актыларын тыгызкан.
- 1975 чылда тарылга ээлчештирилгезин шингээдири дээш хай-

- гаарал черлери тургустунуп турган. Хоорайга, суурларга болгаш сумуларга көдээ ажил-агый ажылының черлери быжылаттынган база оларга тускай документини холга берген.
- 1991 чылда чер үлүнүң үлөпгезин кылган. “2000-2003 чылдарда Тыва Республикага чер реформазын хөгжүдери” деп программаны ажилдап кылган.

- Амгы үеде республикада 1095 арат ажил-агыйлары, 52423 дузалал ажил-агыйлары база сад болгаш огород ажылын 8291 кижиге тудуп турар.
- Нийтизи-биле республикада чер эдилечилериниң саны 94206 кижиге, черни назында эдилээр-биле 48454 кижиге документини берген. Черни арендап ажылгаары-биле

- 115 кижиге керээни чарган.
- Республиканың Чер комитетиниң черни хоойлу-дурм сагылдазының эрткен чылын 2836 хыналдаларын чоруткан. Оон түннелинде нийти шөлү 1280 муң гектар черге 1394 хоойлу-дурм хажыдышкынарын илереткен. Оон түннелинде 257 организацияларга болгаш буруулуг кижилерге 187,9 муң рубль түннүг торгаалды оонаган.

КОЛЛЕГАЛАРЫМГА ЧЫЛЫГ СӨС

Найысылал Кызыл хоорайга чер комитети эң баштай тургустунганда, оон бир дугаар даргазы Маадыр-оол Иванович Кечил-оол турган. Ол база-ла 1991 чылдың февраль айда чүве. Ынчан чаа тургустунган организацияны баштайгы дээржизинде уштап-баштап, оон документ, устав-саавырын белеткежиринге үлүг-хуузуң кириштирип турган эш-өөрүмү, коллегаларымны байырлал будурулгезинде адавас аргам чок. Олар кымнарлы дээрже Л. Э. Ондар, Т. М. Монгуш, Р. С. Куулар, М. А. Нурсат-тыр. Амгы үеде оларның чамдыгы-биле кады ажилдап, ажил-херээвисти будурулгезин, эрткен үени эргий бодап, ында-хаа сактышкынарынысты-даа кыла бээр бис.

Өске кожуннарга бо-даарга, Кызыл хоорайга чер ажылын барык “тиктен” эгелээн бис деп чутаалаар болзумза, частырыг апаар чадавас. Чүгө дизе ол үеде хоорайның тудуун тургузарыңа болгаш оон архитектурлуг ажилдарын кылырыңа күштүг албан чери ажилдап турган. Оларның кылып турган ажилдары база-ла бистин күсүдир ужурулгү хүлээлгезиниң кезик-чамдыгы турганы ол. Чон аразыңа чер алыр, черниң ээзи болуп, аңаа эргелеп болуруң дугайында организастыг тайылбыр ажылын кылып, аңаа хамаарыштыр чутула документ-саазынарын белеткеп, чонга тарадыры эргежок чутула турган.

Кажан комитет тургустунуп келгенде, бир-ле дугаарында күсүдир болгаш эң-не чутула кылдыр функциясы — хоорайның чер ажилдакчыларының алган чериниң ажилгалын болгаш оон камгалалын контролга алыры турган. Чоорту ажилыңыс уг-ши билдинип, этап аайы-биле чарлал-дыңнадылгылар база картографтыг баазалар ажытылган.

Бистин бөгүңү он чыл болган юбилейиңиз дээрже-ле — бистин боттарының болгаш будун албан чериниң кылган ажылының түннели-дир. Бо үениң дургузунда бистин ажилыңыстың материал-техниктиг баазаны долу хандырылганы чедип ал турар деп дорт-ла чутаалап болур мен. Амгы үеде чаа үндүрүлгениң компьютер техниказы-биле ажилдап турар бис. Ол бистин ажилыңыска чаартылганы болдуруп, моон-даа сонгаар бистин ажилыңыска хөгжүлдени бээр дээржизинге бүзүрээр мен. Оон-биле чергелештир специалистер бирден бирээ чокка курстарны эртип, чаа техника-биле ажилдаарыңа билиг-мергежилин бедидип турар.

Сөөлгү үеде Кызыл хоорайның чер комитетинге черге хамаарышкан яңы-бүрү айтырылгалыг кижилер кээп, бистен дузаны хей-биле ал турарлар. Хүн бүрүде чоңуң хүлээп ал, оларның черни ажилгаарының эргелеринге болгаш хүлээлгелеринге хамаарыштыр тайылбыр ажил чорударыңыс чанчыл.

10 чыл болган байырыг хунуүсте республиканың бүгү-ле чер ажилдакчылары чыгып келир болганынча, оларга баш удур байырым чедирип, ылангыя кады ажилдап турар коллективим М. К. Кадыг-оолга, К. А. Х. Монгушка, Л. Б. Союнга, К. Э. Кууларга, В. В. Олай-оолга бүгү-ле чүдүдүргө чүтпө экин күзедим. Бистин харысалгалыг болгаш берге ажилыңыстың үрө-түннели чүгө бистин үндүргөн күжүвүстен, биливистин хамааржыр дээржин демдегелишаа, кижиге бүзүрүнү даанган ажилыңа быжыг туруштуг болуруң күзедим.

Байырлал-биле, эргим коллегаларым.

Людмила СЕДЕН, Кызыл хоорайның чер комитетиниң даргазы.

АЛДЫН ТАРАА

Ала-шокар чакшы шөлдө	Тараа сөөрткен
Хамнаарак куш ырлай	машиналар
берди,	Таалал ырың ырлай
Аныяк оол тараажыны	берзин.
Ажил-ишче чалай берди.	
Шала күскээр шак бо	Беримчелиг черивистиң
шөлдөн	Белээ бисти өөртүп
Чаагай дүжүт ажаап	чорзун!
алзын,	Ажы-төлдүн келир өйүн
	Алдын тараа алгаш турзун.

Архивны белеткээнер: Виктор МАРТЫЙ-ООЛ, Тывакурчер комитетиниң килдиск эргелекчизиниң оралакчызы; Чимисмаа МОНГУШ, “Шынын” корр.

НОГААЖЫГА БУЛУН

АЙТЫРЫҢАР — ХАРЫЫЛАП БЕРЭЭЛИ

“Ногаажыга булу” деп оговор, сад ажылынын аарыкчыларына сүме-даа болуру-биле булуңу аяк-каньыс багай эвес эгелээштин болганын номчулчулар силерге дыңнатпас аргам чок. Чаа каш-ла үндүрүлгө кыдыр ногааны каякка, канчаар тарымын, өстүрүп ааарын чедир чыргалаанымда-ла, номчулчуларын хей-ады көдүрүп, соңуругалын илереткен чагаалары кээп эгелей бергени өөрүнчү-дүр. Оон бадыткалы — авторларын чыгы уеде таваржыш турар эң-не нарын айтырылганы — хоралакчылар, хоралык үнүштер болгаш тытпаш турар аны-бүрү аарыгларга хамаарыштыр кыдыр хемчеглерин ап чорударын тайылбырлап бээрин дилээп айтырылгы чагаалары.

Шынап-ла, ногаа, картофель дээш өске-даа черге тарып чып турар хемчегини үрөзүнүн кара хөрзүнчө кыр суукаш, ону чүтө сугтарары эвес болдурун ийин. Ону эгелден төңүзүңгө чедир ажаар, карактаар, демисел чорудар алаар. Тарып алган үрөзүнүн канчаар ажаал карактаанын, үндүргөн күжүнүн түнөшкөн күсүк дүжүдүн шынары хамааржыр. Ам даразында чамдык айтырылгала харындаан бээрин кызылтып көрөй.

— Огурецти тарып-даа алырга, ында кандыг-даа ажыктыг бүдүмелдер болгаш витаминер чок, чүтө курут суг болур дээр. Ол шын бе?

— Огурец суглуг болуру шын. Өске ногаага бодаарга, огурецтин 97 хуузу суг болгаш клетчатка болур. Минералдык дустар, чигир болгаш белок эвээш, ыңчалза-даа огурецте калийлик дус кончуг хей. Ол дээрге чүрөктин, бүрөктин аяк-даарына эргежок чутула бүдүмел болур. Калийлик дус кижини организмден аартык суук бүдүмелди база дусту үндүрүңгө дузалыг.

Огурец — кижини организмде чөм хайылдыр бестерин аяк-даарын эки-жидер, белок, үс болгаш өске-даа хоолулуг бүдүмелдерин шингээдиринге салдырыг.

Огурец согу шаг-төөгүдөн бээр чөдүлгө, тыныш

Шынап-ла, шыйлашкын-нарын ажы чүдөл? Олар хөрзүнүн продуктулуг чорун экижидеринге улуг салдары чедир турар. Хей шыйлашкыннын хөрзүндөн экология талазы-биле эң арыг, амданы эки ногааны ап турар. Шыйлашкыннар аңгы-аңгы хөрзүндө чурттап турарлар. Өл-шкка ынак, бир эвес хөрзү-нүң шыгы 22 хуу болза, олар неделя дургузунда кырлы-гылап каап болур. Бир эвес хөрзүнүн өл-шыгы 70-85 хуу болза, оларга өзүлүг “сауна” болур. Каян черин хөрзүнү докуп, хар-биле шыптына бээрге, шыйлашкыннар чер

иштинче хандыр үттеп кире бергеш, удул даштаны бээр-лер. Ынчангаш черин дөна берген кады эригжеге чедир 10-15 хонук бурунга, эрте-ле өтүп келир.

Будун чай дургузунда улуг шыйлашкын бирээден 21 чуургалыг 18-24 хире коконну салыр. 2-3 неделя эрткен соонда, ол чуургалардан би-чи шыйлашкын оолдары час-тыш үнүлөп келгеш, база-ла 7-12 неделя эрткен соонда, бот-тарынын оолдарын төрүп эгелээр. Шыйлашкыннарын назыны узун, олар 10-15 чыл иштинде чурттап турар үгүл-чүлээр болгаш дурт-сыны

чалгытпай бээр.

Помидорун чогулчулуг өзөргөңгө өйүндө сугтат кон-чуг салдары чедирер. А кол-ла чүве оон сортундан ха-мааржыр.

— Бистин огородуус хөрзүнү кадыг дой-дову-рактыг. Ону канчаар эки-житкеш, ногаа тарып болуру?

— Бир эвес хөрзүн үнүш тарымынган хөлүн эрттир кадыг дой-довурактыг болза, ону ынап-ла чымчадыр. Чүнү канчаары дээрге, бирээде, тоф дээр оттулар чүлгө херегээр көржөнөлгөн ирдини ситенин, эленин база хөрзүнүн ниити тургу-зуун экижидери-биле орга-низмтиг бүдүмелдерни эки чажар.

База ол ышкаш хөрзүнүн кырык кадынын тургузуун экижидерде, оон болбаа-зы-радылганын кылыры чутула. Ону кылырда огород шөлүңгө азы ногаа тарып участка хөрзүнү организмтиг бүдүмел-дери-биле байыдар ногаан үнүштерин тарып. Ынчан-гаш чылдын на оларын тараан черин азы ол үнүштер-ин үңгөн дөзүн, дашылы хөөп каары-дүр.

— Хөрзүнү чүт дээш, кандыг болзун дээш бузу-руктур хөмөрлү?

— Ол хөрзүңгө өл-шыкты кадалаарына дузалаар, бок үнүштерин аштап, артык чашпан чыларындан хостаар база ол ышкаш хөрзүнүн кырык кадынын белең кадытпас.

Бузуруктур хөөп каан дой-довурактыг хөрзүнү өттүр хун херелдери эртпес,

ШЫЙЛАШКЫН — АЖЫКТЫГ

элээн узай бээр. А оларын дигит деңизи 10 гр. чедө бээр.

Шыйлашкын узун назылыг боорда кончуг ажылчын амы-таннар болган. 1 тонна өдөк-тен 600 кг органиктиг хими-чидилгени үндүрүп турар. Оон 25-35 хуузу иринди, 65-75 хуузу хул артынчызы болур. Шыйлашкын деп биичи курттар черини чыгылаа улуг роль-ду ойноп турарлар. Бир эвес олар чок болза, чер өлүгүн төнүп каап болур. Хонукта шыйлашкын буруз мага-бодун дамчыштыр бодунуң дең-изи хире хөрзүнү үндүрүп турар. Бир эвес чагыс дамды

Мону билип алыңар

ШЫЙЛАШКЫН — АЖЫКТЫГ

сугтун ортума хемчээли 0,5 гр. болза, бир дөрбөлчүн метр-ге 50 шыйлашкын турар. Олар бир хонуктун иштинде гектар черге 250 кг хөрзүнү болбаа-зырадып кааптарлар. А чылда шыйлашкыннарын ажыл хуну 200 хонук болур.

Чагыс сезонда олар бир гектарга 50 тонна ириндини тыылдырып азы черни үттеп, үлдүрээртип турар. Ынчан кээрге чылдың-на черге шыйлашкыннар 23 миллиард тонна кургаг органиктиг бүдүмелди тыылдырып турар. Ниитизи-биле Россияда шыйлашкыннарын 100 ажыг хеви-ри бар деп, эртемденнер шынчылээр.

Чаш өзүмнерин бир бачыды

Чаа-ла дең-дески кылдыр өзүп орган чаш үнүштер хенертен баштары, бүрүлери халайып чыгылап алыр. Ол чүдөн болганга? Үнүштүң дашылы биле уну азы сынын аразы карарып чымчый бээр, каян ол карарып тытты берген чери 2-3 хонганда үнүш кургал, кадыг эгелээр. Ынчан расаданың эң-не неперек-тей аары — оон сынын адаа, хөрзүн кырында кезээ (черная ножка) карарып эгелээни ол болур.

Капустаның дыка хей хе-вири бо аарыгдан болган-чоо аарып. Оон бүрүлериңи үрелиг кезээни өзүлдезини үзүңгө болгаш ол үе эрткен соонда, сөөлүредир тавар-жып турар, тодаргайлаар, расаданы ажык шөлчө үндүр олуртуп үеде тытты бээр. Ынчангаш расаданы ажык шөлчө олуртуп тура, эки хынамчалыг болуру чутула.

Аарыгын эге хевири эс-кертинерде үнүштүн унунун ужу карарып азы кургал бырышканы каа берген ыш-кал аларгаш, шала чингелей бээр. Үнүштүң боду хөлүгүр, ыдыг расаданы ажык черге олуртуп каарга, өзүлдезини орай, кадык расадага бо-лаарга, дурт-сыны чаасы болгаш дүжүдү багай болур.

Бо аарыгдан помидорун, перецтин болгаш баклажан-нын расадаазы база аарып болур. Капустаның болгаш помидорун дашылы биле сып аразынын карары аарынын тардыкчылары чаа үнүп оларды сөөлүңгө дашылы-чир (корнед) деп айылдыг аарынын база тыылдырар. Ук аарыг кончуг неперектей, харын-даа үнүштерин орун солуп, өскээр олуртуп таа-рылгаа чедирип болур.

Сөөлүңгө черная ножка деп аары баштай дашылы-

гашка хөрерип, оон соонда карарып эгелээр, чоорту үнүш-түн үрөзүнүн үрелиг кезээне кээр. Аарыгдан аараан үнүш өзери ара соксааш, өлүп эгелээр. Аарыгнын тыт-тырынга сөөлүңгө баштайгы өзүлдезини үзүңгө соок болгаш хөлүн эрттир өл хөрзүн салдары чедирип турар.

Сыны азы уну карарар аарыгнын өскүдүкчү хөр-зүңгө кыштар болгаш ында доктаамал чурттап турар. Ынчангаш чашын чер чылыг бээрге, оларын тардыкчы-лары чер аадан үнүш, чаа үнүп келген үнүштерин өзүмүңгө турмуш чурттай бээрлер. Олар үнүштерин согу-биле хемчегир болгаш кончуг дүргени-биле өзүп көүдүрээр. Аарыг тардыкчы-ларың өзүп көүдүрээр дүрген болган түдүм, аарыгны белең-биле тыылдырар.

База ол ышкаш аарыгнын өскүдүкчүлери мунуңда хей чылдар улаштыр чыгыг черге расада өстүрүп турган сава-ларын хөрзүнүн аартып калгаш, бир хөрзүңгө өске хөрзүңгө шилчип чоруп турар. Чамдык таварылгаларда аарыг тардыкчы организмдер үрөзүнүн бодуна болур. Хоранаттымаан, арып-латынмаан үрөзүнүн довурак ааданга хөөп каарга, хөрзүн таварыштыр өскүдүкчүлөр тарал үнүш, чаа өзүмүңгө аарыгны тыылдырып турар.

Ынчангаш ногаа ааманың дашылы биле сынын аразы карарып аарып аарыгын болдурбаа-биле расада өстүрер теллиданың, өске-даа савааларын хөрзүн-довура-нын ээлчеглиг солчулганын кылыр, хөрзүнү эмин эрттир шалбааландыр суггарарын болдурбас.

Чымсмаа МОНГУШ.

АЖЫЛЧЕ ЧАЛАП ТУР

КЫЗЫЛ КОЖУН

Черби ортума школага — директор, физика, төөгү, даш-тыкы дыл башкылары;
Кок-Тей ортума школага — даштыкы дыл, күш-культура башкылары;
Кок-Тей юсти өөредилге школагына — психолог;
Элегес-Аксы ортума школага — математика, даштыкы дыл башкылары;
“Ручеек” уруглар салына — 2 кижизидикчи башкы;
Кара-Хаак ортума школага — даштыкы дыл, физика, математика башкылары, хирург;
Кожуун эмнелгезинге — эмчи-лаборант, педиатр, терапевт, эмчи-инфекционист;
Кур-Чер суурга — терапевт;

ЭРЗИН КОЖУН

Кожуун эмнелгезинге — педиатр, терапевт, акушер-гинеколог;
Кожуунун өөредилге килдизинге — даштыкы дылдың 6, физиканың 2, математика, музыка башкылары;
Иштиң херектер килдизинге — штаб начальниги, опера-тивтиг дежурнииниң 2 дузалакчызы, участок инспектору, криминалдыг милициянын кеземче херээ истээр чериниң ажылдакчызы.

ТЕС-ХЕМ КОЖУН

Самагалдайын № 2 ортума школага — математика, биология, күш-ажыл башкылары;
Самагалдайын № 1 ортума школагына — эге класстар, биология, математика, орус дыл болгаш литература, күш-культура башкылары;
Чыргалаңды ортума школага — география, биология, химия, төөгү, күш-ажыл, даштыкы дыл башкылары;
Берт-Дог школага — англи дыл, математика башкылары;
Шуурма ортума школага — даштыкы дыл, музыка башкылары;
У-Шынаа ортума школага — орус дыл болгаш литература, даштыкы дыл, химия башкылары;
Кожуунун иштиң херектер килдизинге — участок милиционер;
Кожуун эмнелгезинге — хирург, невропатолог, дермотовенеролог, окулист, психонрколог, педиатр, терапевт, участок эмнелгезиниң 2 эргелекчизи, көдээ эмнелге 2 эмчи, лор-эмчи;
Үндүртүп инспекцияныга — инспектор;

ТАНДЫ КОЖУН

Кожуун эмнелгезинге — психиатр, анестезиолог, педиатр, нарколог;
Културга килдизинге — хореограф;
Балгазын ортума школага — тыва дыл болгаш литература, даштыкы дыл башкылары;
Дүрген ортума школага — даштыкы дыл, төөгү башкылары;
Межегей ортума школага — даштыкы дыл, физика башкылары;
Кочетов ортума школага — химия, биология, даштыкы дыл башкылары;
Успенка ортума школага — физика болгаш математика башкызы;
Кызыл-Арыг ортума школага — өөредилге эргелекчизи, төөгү, даштыкы дыл, музыка башкылары;

ТОЖУ КОЖУН

Зас школага — төөгү, химия, информатика башкылары;
Тоора-Хем школага — математика болгаш информатика башкызы;
Ий школагына — даштыкы дыл, орус дыл болгаш литература, математика болгаш физика башкылары;
Сыстыг-Хем ортума школагына — география башкызы;
Ырбан ортума школага — физика болгаш информатика башкызы херегелеттинип турар.
ТАЙЫЛБЫР: Ажылга тургузунар айтырылганы чогуур камгаларын кадр килдизтеринге барып билип алыр. Чамдык черлерге мергежилдер аайы-биле чеже кижиги херегир тодаргай айттып каан, а чамдык черлерин айттыт-маан, ыңчангаш тодаргай айттытмаан черлерге чангыс-чангыс кижилер херегелеттинип турар деп билип алыр.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистин эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс Маадыр-оол Шожал-Доржуевич ООРЖАК март 14-те 55 харлаан. Ол хей чылдарда Эркин кожуунун “Мөрөн” совхозунга инженер-механик бооп ажылдап келген. Төрүттүңген хүнү таварыштыр ачавыска өөрүш-күнү, аас-кежикти, узун назыны, өлчөй-кежикти, кан кадык чоруурун сеткиливис ханызындан күзөдизис. Өнүң ээзи Чечек Шириновна, уруу, күдээзи, оолдары, кенин, уйнуктары.

ЭЭЛЧЕГЛИГ ЧЫЛДА

Россия Федерациязының Иштиң херектер яамызынын өөредилге албан черлеринче өөренири-биле ээлчеглиг чылдары чарлап тур. Барып айттыр чери: Кызыл хоорайнын Иштиң херектер эргелели. Друзба кудумчузу 120, кабинет 309; ТР-ниң ИХ-зы, Ленин кудумчузу 18, телефон 3-63-30, 3-47-52.

ЧАА НОМ

“ДЕМИР ЧЫЛАН ЧЫЛЫНЫҢ ЧУРАГАЙЫ, 2001-2002 ЧЫЛДЫҢ КАЛЕНДАРЫ”

ДЕМИР ЧЫЛАН ЧЫЛЫНЫҢ ЧУРАГАЙЫ 2001-2002 ЧЫЛДЫҢ КАЛЕНДАРЫ

Бистин бурун өгбелери-вистин хүн бүрүдө ажыл, амыдыралына ажылдап чораны чургай эртемни эрткен чүс чылда кызга-датканын харааы-биле амгы бо үеде тыва кижиги бурузунга ол барык бил-динмес чыгыс апарганы хомунанчуг. Ындыг-даа болза номнун тургузукчу-

лар изиг күзели-биле өгбелеривистин шагдан тура ажылдап сатып чорая-ны чургайны бо хунде катап эгидип, ону боттан-дырып эгелээни өөрүнчүг. Чөөн чүк чоннарынның культуразынын эгертин-мес байлак эртемни — чур-гайда кижиги, оон иштиги өртемчегин, салым-чолу, кадыкшылы, долгандыр турар делегейи-биле ту-

душ харылзаалыг болурун, бистин билгиривис чыл, ай, хун-дүн дээн чижектиг эргилделерден аңгыда, мен, олу, он ийи база алдан чыл эргилделерин чурумчудуп, ай, хун, шак санында кижиге чедирип болур эки, багай салдарла-рын, багай салдарлардан баш бурунгаар камгала-нып, оларын чайдап бол-лур аргаларын делгерең-

гейи-биле тайылбырлап кааны-биле, моон мунуңда чылдарда тыва дылга үнүп турган календарлар-дан бо календар онзагай ыгылап турар. Оон аңгыда номда эки, багай үелер, баш дүгүн таарар хуннер, малдын дүгүн кыргың хуннер, кижиниң төрүттүңген чы-лы биле хуннерин харыл-зааы, хүн бүрүдө 9 меннин, 8 олуттун кижиге чедирип турар эки, багай салдар-ларын база хүн бүрүдө чургайны ажылдап чуру-

мун чогуур тайылбырлары-биле кады киирген. “Сүргүнүң маңнай” дээр демир чылан чылы бо чылын чолукшуп төрүт-түнүп келир чаштан эге-лээш, түмөн өлчөйлүг 100 харны назылаар буурул баштыг кырганнарга че-дир эр, кызын ыгавышаан, төрүттүңген чылын, олуду биле мениннен хамаарыш-тыр кижиниң салым-чолу, сүлдөзи, хей-ады, шыдал-кужу демир чылан чылы-нда ниитизи-биле кандыг болурун көргүзүп кааны

солун болгаш онзагайла-нып турар. Ному Тыва Респу-бликаның Гуманитарлыг ши-чилелдер институтунун чөөн чүк шинчилелдер секторунун анык эртем ажылдакчылары аны-бүрү чылдарда Моолга болгаш Тывага үнүп турган чур-гай номнарына даянып тургускаан. Моон-даа соң-гаар чыл санында шак мындыг онза ному тыва чонувуска сөөнөп чорууру-нарын күзөп артым. Сайлык МОНГУШ.

Тыва Республиканың курунениң өнү-комитети

МАРТ 30-ДЕ ӨНЧҮ САДАР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ АУКЦИОННУ ЭРТТИРЕР

Республиканың “Салнар” садыг бажыны — “Орбита-Сервис” курунени чангыс аай бүдүрүлгезиниң өнчүзүн садар. Ол чер Кызыл хоорайнын Коңетов № 49 бажында турар. Аңгы турар бажыны хоорайнын төп кезээнде турар. Объектин садарынын эге өртөз 483.779 рубль.

“Кызыл-2” ТКМК — Кызыл хоорайнын Энергетиктер кудумчузунун 1 бажында турар. Будурлуге баазында 2 кат чыгарга бажыны, 5 машина кирер гараж, мастерскаялар, улус эртер чер бар.

Объектин садарынын эге өртөз 260.000 рубль. “Кызылдың” БТМКК — Тыва агротускай монтаж, Кызыл хоорайнын үлөтүр зонасында турар.

Будурлуге баазында 2 кат чыгарга бажыны, 12 машина кирер гараж, будурлуге мастерскаялары хамааржыр.

Объектин садарынын эге өртөз 142.026 рубль.

А ол ышкаш Паралла бажынынын подвалында 58,4 дөрбөлчүн метр шөлдүгү эрээлдерин арендага бээр садыглаашкыны кылыр. Паралла бажынынын подвал кезээң мен, биче мен, үүрмек садыглаашкына, чонун ачы-дуза чедиритгезинге ажылдаары кызыгаарлыг.

Аукционга чагыын чогуур үезинде берген, садар эге өртөктин 10 хуузуң долаа кылдыр төлөөн юридиктиг албан черлери болгаш хуу кижилер кижир.

Чыгыларын 2001 чылдың март 22-ге чедир, Кызыл хоорайнын Ленин 32, 109 кабинетте хүлээп ал турар. Телефон 3-60-16.

БЕЛЕТКЕЛ КУРСТАРЫ

Түрк-россий өөредилге — культура төвү Тыванын күрүне университетинге өөренирин күзээнерге

3 айык белеткел курстары акыларын дыңнадып тур:

- Тыва дыл болгаш литература
- Төөгү
- Будурлуге экономика болгаш удуртулга
- Чугаттер учеду болгаш кыналда (буа аяктынын турар мергежил)
- Англи дыл

Күзээлдер март 26-да Тыва-Түрк лицейге эгелээр. Шутту эртемнерни Тыванын күрүне университетиниң дуржулгалыг башкылары болгаш өске-даа дээди чергениң башкылары эрттирер.

Адрес: Кызыл, Горная 37, Тыва-Түрк лицей. Телефон 5-16-95.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чааа болгаш “Шын” солун редакциязынын коллектив.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Кустурут Сат, Чымсмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралкычы — 3-33-91, секретариат — 3-34-98.
Солун келбей барганда, даразында телефондоглар: 3-14-94.

КИЛИДИСТЕР: Никитин-политиктиг килдиз — 3-39-15; Компьютер эрзизи — 3-36-82; Бухгалтерия — 3-41-16; Солуну “Шын” солун редакциязынын компьютер төвүңгө эрзизи болгаш чыкааган. Неделида үш катап үнөр. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 6185. Чыгы 27.

АТАР САНЬБЫС: №4070381040000010000 АКБ ОАО Банк “ТываКредит”, Кызыл ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 043304729.
Солун Россия Федерациязынын Паралла болгаш массалыг информатика чепсектериниң талазы-биле хоолжудулганын чорудулганына контроль болгаш бүрткөлдөни Тыва дөңсөө эргелөөне бүрткөлдөткөчү.
Бүрткөлдөткөн дугаары — Т-00007. ТР-ниң паралла болгаш информатика күрөмчөлдөткөн типографиязына парлан.
(Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарың авторларын башкы редакцияны туружу-биле дүшпейин барып болур. Айттылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңдалгалары дээш авторлар боттары харылаар.